

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 41, Ocak-Haziran 2019

MATÜRİDİ'DE HİKMET – AHLAK İLİŞKİSİ

THE RELATINSHIP BETWEEN WISDOM AND MORALITY IN THE
THOUGHT OF MÂTÜRÎDÎ

Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU

samisekeroglu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8781-612X

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

Atıf@ Şekeroğlu, Sami. "Matüridi'de Hikmet- Ahlak İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Haziran 2019): 135-150.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 14 Kasım 2018 / 14 November 2018
Kabul Tarihi / Accepted	: 31 Mayıs / May 2019
Yayın Tarihi / Published	: 15 Haziran / June 2019
Sayı – Issue	: 41
Sayfa / Pages	: 135 - 150
DOI	:10.30623/harranilahiyatdergisi.482729

* Bu makale 25.10.2018 tarihinde Türk Dünyası Parlemlenterler Vakfı'nın düzenlediği Uluslararası Matüridi çalıştayında sunulan "Matüridi'de Ahlâkî Tasavvur: Hikmet" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek yeniden düzenlenmiş şeklidir./ This paper is final version of an earlier announcement called " The Relationship Between Wisdom and Morality on Maturidî'sThought" not previously printed, but orally presented at a symposium called " 2018 Maturidî's Workshop /Ankara" the content of which has now been developed and partially changed.

Öz

Bu makalede, Mâtürîdî'nin ahlak tasavvuruna ilişkin görüşleri ele alınmıştır. Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın fiilleri '*hikmet*' üzerine kuruludur. Hikmet her şeyin yerli yerinde olmasını veya bir gayeye dayalı hareket etmeyi ifade eder. Ona göre, insan varlığının anlamını bu hikmet esasında aramak gerekir; bu temel dikkate alınmadığında insanın varlığının manası tam olarak anlaşılacaktır. Ayrıca, insanın fiilleri bir gayeye bağlı olarak vücuda gelir. O halde, insanın bu âlemdeki varlığı da gayesiz olamaz. Mâtürîdî açısından "İnsan neden ahlaklı olmalıdır" sorusunun cevabı, insanın sahip olduğu ahlâkî donanımında bulunmaktadır. Zira ona göre, insanın ahlakî temeli onu yaratan Allah'ın ahlâkî bir varlık olmasıdır. Allah ahlaklı olduğundan insanda ahlaklı olmalıdır. Mâtürîdî insan ahlâkîliğinin esaslarını ise duyular, akıl, haber (vahiy) ve insan doğasına yerleştirir.

Anahtar Kelimeler: hikmet, duyular, akıl, haber, insan doğası.

Abstract

This article examines the views of Mâtürîdî about morality. In his view, the deeds of Allah is based on wisdom (hikmat) which means that it is to place everything in its proper place or to act on purpose. The meaning of the existence of human being is to be found on this principle (wisdom) without which the true meaning of human existence cannot be properly understood. In addition, the deeds of humans are based on purpose. So the existence of humans in this universe cannot be without a purpose. According to Mâtürîdî, the answer to the question of why should humans be moral is to be found on their moral structure. This is because human morality lies on his creator Allah who is a moral being. Since Allah is a moral being, human should be moral. Mâtürîdî sees the principles of human morality on senses, reason, revelation and human nature.

Keywords: wisdom, senses, reason, revelation, human nature.

Giriş

İslam düşüncesinde hikmet kavramının ahlaktan hukuka uzanan bir anlam çerçevesi içinde kullanılagelen bir kavram olduğu söylenebilir. Mâtürîdî'nin yorumlarında ise söz konusu kavramın genelde ahlâkî açıdan ele alındığını görmekteyiz. Kavramın-*Te'vilat'ta geçtiği çoğu yerde*- içerdiği ahlâkî anlama uygun olarak Yüce Yaratanın fiillerinin bilgiye ve kurala dayalı olarak gerçekleştiği ifade edilmekte, kendisine verilen donanımla seçkin

olarak yaratılan insanın da entelektüel ve ahlâkî yapısını aynı zemin üzerinde inşa etmesinin ondan beklendiği dile getirilmektedir.

Bilindiği gibi, bir insanın ahlâkî tasavvuru ahlakî kuran, inşa eden düşünce dünyasına, yani o kişinin zihniyetine işaret eder. İnsanın olduğu yerde ahlak, ahlakın bulunduğu yerde de ahlâkî davranış olacaktır. Bu davranışların *iyi* veya *kötü* olarak gerçeklik kazanması ise belli bir zihniyetin, yani tasavvurun ürünü olarak ortaya çıkacak ve hak ettiği değer hükmünü kazanacaktır.

Ahlâkî davranışın doğrudan ve sadece ahlâkî normlardan mı yoksa normları da içine alan belli bir ahlak tasavvurundan mı kaynaklandığı sorusu ahlak felsefesinde tartışılan bir sorudur. Modern zamanlarda Kartezyen felsefenin etkisiyle ahlâkî davranışın ahlak kuralları ile belirlendiği düşüncesi öne çıksa da bu hususta ahlak felsefesindeki genel yaklaşım, ahlâkî davranışın bireyin ahlak tasavvurları ile birebir bağlantılı olarak ortaya çıktığı¹ şeklindedir.

Müslüman bir din âlimi olarak Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde ise ahlak tasavvurunun Allah ve insan tasavvurları etrafında şekillendiğini görüyoruz. Zira her iki varlık dünyası onun ahlak tasavvurunda birbirine sınıksız bağlıdır. Burada âlem ve insana dair yaklaşımların kendisine dayalı belirlendiği Allah tasavvuru ise, elbette birincil önemdedir.

Ahlâkî Bir Varlık Olarak Allah Tasavvuru

Allah'ın varlığı, evren ve insanla ilişkisi meselesi,² ontolojinin olduğu kadar ahlakın da konusudur. Ahlak söz konusu olduğunda konunun problematik yönü, Allah'ın ahlâkî varlık oluşu ve bir bakıma O'nun insanla ilişkisinde, bir diğer deyişle, ahlâkî değerlerin otonomisi ve özgür irade problemi gibi konularda ortaya çıkmaktadır.

Mâtürîdî, ahlâkî değerlerin doğası hakkında nesnel tutum yanlısı olmakla beraber bu nesnel hakikatin, Tanrı'dan bağımsız da olmadığı görüşündedir. Bu yüzden onun değer anlayışı nesnel nitelik taşımakla beraber değer duygusunun yaratılışla birlikte Allah tarafından zihne veya kalbe konulduğunun kabul edilmesi yönüyle "*ilahî nesnelcilik*" olarak adlandırılabilir. Allah-insan arasındaki ahlâkî ilişkide otonomiye gözetmeyen düşüncelerin ahlâkî açıdan sorunlar doğurduğu düşünüldüğünde, bu ilişkinin

¹ Demirezen, İsmail, "Küreselleşen Dünyada Ahlak Tasavvuru", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (Haziran 2016) : 39

² Necip Taylan, *Tanrı Sorunu*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998), 9.

sağlam temele sahip olmasına katkı sağlayan Mâtürîdî’nin düşünceleri hem Allah tasavvurunun taşıdığı ahlâkî özü korumakta, hem de Allah’ın ve insanın ahlâkî niteliğini zedeleyecek hususlardan olabildiğince uzaklaşılmasını sağlamaktadır.

Allah’ın aklî ilkelere dolayısıyla ahlâkî yasalara aykırı hareket etmeyeceğini vurgulayan Mâtürîdî insanın ahlâkî bir varlık oluşu kadar Allah’ın ahlâkîliğe uygun davrandığının da altını çizer. Ona göre “*aklî ilkeler Allah’ın kendi Zâtının bir gereği olarak belli ölçüler dâhilinde yaratması ve hareket etmesi demektir*”³ Burada aynı cümle içinde Allah’ın hem yaratıcı/aşkın yönüne, hem de fiillerinin keyfi/rasgele olmayıp belli ölçülere dayalı olduğuna dikkat çekilmektedir. Belli bir takım ilke ve ölçülere göre davranan bir tanrının varlığı elbette ahlakın varlığının da bir göstergesidir. Mademki Allah, genelde, akıl ile kavranan/bilinebilen belli ölçü ve ilkelere dayalı hareket eden ahlâkî bir varlıktır. Öyleyse O, insanın kaderine hükmeden despot bir kral olmadığı gibi, hükümranlılığı karşısında korkuyla boyun eğdiğimiz salt güçten ibaret bir varlık da değildir.

Bilindiği üzere, Allah lehine fedakârlıkla gelişen bir anlayışın hükmü evreni kuşatan, istediğini istediği gibi yapan bir kral Tanrı imajını besleyeceği ve bu ahlâkî ilişkinin diğer ucundaki insanın da görünüşte özgür ama gerçekte mahkûm olacağı meselesi bu alanda geniş tartışmalara konu olmuştur.⁴

Mâtürîdî’nin Allah tasavvurunda insanın özgürlük ve öznelliğine alan açıldığını, insani varoluşun bütünlük ve özgünlüğünün yok sayılmadığını, dahası, kendisine itaat edilecek Tanrı’nın rahmet, hikmet ve adaletinin mutlak kudretini çevrelediğini söyleyebiliriz. Ona itaatin sebebi bilinmektedir. Çünkü o eyleminde bilgiye dayalı olarak iş yapmaktadır. Dolayısıyla insan kime ve niçin itaat etmesi gerektiğinin bilincindedir.

Öyle anlaşılıyor ki, ahlâkî duyarlılığı yüksek bir bireyin gönlündeki Allah inancının doğru yorumu insani boyutun doğru yorumlanması kadar önemlidir. Zira “özgür birey”in ahlâkî varoluşu kadar, onu böylesi bir yapıda yaratan Allah’ın ahlâkîliğinin ikinci plana itilmesi insanın akli güç ve iradesi hakkında ciddi ahlâkî problemler doğuracağı gibi, yanlış tanrı tasavvurlarını beslemek suretiyle ahlaksızlığı hâkim kılacaktır. Her iki durumdan uzak kalmak adına Mâtürîdî’nin Allah’ın “hikmet”ine oldukça sık vurgu yaparak sağlıklı bir ahlâkî yapı inşa etmek istediği kanaatindeyiz.

³Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, trc.Bekir Topaloğlu (Ankara : İSAM Yayınları, 2003). 97, 100, 124, 216.

⁴Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan ve Fiilleri*, (İstanbul: İİFVY, 1996), 20-92.

Mâtürîdî'nin hikmet kavramını ve onunla bağlantılı olarak gördüğü sefeh, zulüm ve adalet kavramlarını genelde ahlâkî açıdan ele aldığını ifade ettik. Kullanıldığı pek çok yerde bu kavramın içerdiği “*isâbet*” anlamına da vurgu yapıldığını görüyoruz. ‘*isâbet*’, terim olarak, akıl ve din açısından uygun görülme, övülen ve istenen durum⁵ anlamı taşıdığı için, doğal olarak ahlâkî değerlendirmeye konu olmaktadır. Aynı şekilde “*iyi*” ve “*kötü*” ile “*hikmet*” ve onun zıddı olan “*sefeh*” kavramı arasında da ahlâkî bir ilişkinin varlığı açıktır. “*Hikmet*”, ‘*bir şeyi kendi yerine koymaktır*’ diye tanımlanınca, Allah’a da “*hakîm*” denilmesi uygundur der Mâtürîdî. Çünkü Allah her şeyi konulması gereken yere koyar. Nitekim O, eşyayı kendi yerlerine koymuş ve yerlerini belirli hale getirmiştir. Her şeyi yerli yerine koyduğuna göre O, Tedbirinde hatadan uzak olan bir *hakîm*dir.⁶

Mâtürîdî, bazıları “*hikmet’ten peygamberin sünnetini anlamışlardır*” derken⁷ nakli bilgiyi de paylaşır, ama bir başka yerde, *hikmet’in aslında aklın zorunlu gördüğü hususların bütününe içine aldığı*⁸ söyler. Mâtürîdî Allah’ın, insanın ahlâkî fiili de içinde olmak üzere kendi zatına koyduğu belli bir sınır/ölçünün varlığını yine -*hikmet’in bir gereği olarak*- kabul eder. Çünkü ona göre, “... *gök, yer ve ikisinin arasındaki eşyayı eğlence olsun diye yaratmadık!*” (el-Enbiya, 21/16) Şeklindeki ayetler Allah’ın fiilinden abes ve hikmetsizlik düşüncesini mutlak olarak uzaklaştırmaktadır.⁹ Ayrıca, Mâtürîdî, hikmet’in bize bakan, ahlâkî boyutuna da işaret ederek “*hikmet’in muhafazası bir emanettir. Ve onun muhafazası Allah’ın insan üzerindeki bir hakkıdır*”¹⁰ der.

Öyle anlaşılıyor ki, Allah rahmet ve adaleti yanında, akla ve ahlâkî yasalara göre hareket ettiği bir hakikat olarak karşımıza çıkmakta ve bu hakikatin korunması da insanın ilahî ahlakî kendisine örnek olarak eylemde bulunmasını, bu yüksek hakikate uygun davranarak her şeyi yerli yerince değerlendirmesini gerektirmektedir. Kişinin söz ve eyleminde isabet etmek suretiyle yetkinleşmesi de aynı zamanda emanetin korunduğunun delili olmaktadır.

⁵Ragıp el-İsfahânî, *Müfredât*, (Beirut: 1992), 494.

⁶Hanifi Özcan, “Matürîdî’ye Göre Hikmet Terimi”, *İslami Araştırmalar*, 2, (Ocak 1988) : 43.

⁷Matürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, (TSMK Medine Böl. Yazma no: 180), vr 527^b; Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehlî’s-sünne*, nşr, Fâtıma Yusuf el-Haymî, (Beirut : Müessesetü’r-Risâle, 2004), c.I, s. 286.

⁸Matürîdî, *Te’vilât*, 622^a

⁹Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, 96, 97, 98, 100, 125, 216.

¹⁰Mâtürîdî, *Te’vilât*, 110^b; *Şerh-i Semerkandî* (Ebu Bekr M. b. Ahmed es- Semerkandî), (TSMK, Medine Bölümü, Yazma No: 179), 200^a

Mâtürîdî için söz konusu meselenin temel taşlarından birincisi, sahip olunan Allah tasavvurudur. İşte bu tasavvurun bizzat kendisi birey ontolojisinin temel taşlarından olup birey ontolojisine dâhildir. Mâtürîdî açısından, insanın ahlâkî bir varlık olarak “övülür” fiilleri işlemlerini talep eden “Zât”ın kendisi, her şeyden önce, “övülür” fiillerin fâili bir varlıktır. Bu niteliğe sahip olan bir Rab ahlâkîliği talep ettiği insanın kendine özgü ontolojisini ne yok sayar ne de zedeler. Dolayısıyla insanın bu âlemde ahlakî bir varlık olarak bulunuşu kadar, Allah’ın ahlâkîliğe uygun davrandığı da aynı derecede gerçektir. Zira O hakimdir, abes iş yapmaz. Onun düşüncesinde hikmet ahlaktan hukuka uzanan geniş bir anlam çerçevesine sahiptir. Lakin hikmet, öncelikle, yerli yerince ve adalet üzere davranmak demek olduğundan, özgür bir varlık olarak yaratılan insanın sonsuz güç karşısında zorunlu hareketten başka imkânı olmayan bir otomata dönüşmesi demek, var kılındığı ontolojinin yine var onu kılan eliyle yıkılması anlamına gelecek ve hikmet abes’e/saçmaya dönüşecektir. Bu yüzden Allah’ın hikmetine sınıksız sarılan Mâtürîdî, Onun aklî ilkelere aykırı davranmayacağını söyler. Ona göre, *“aklî ilkeler Allah’ın zatının bir gereği olarak ve belli ölçüler dâhilinde yaratması, iş görmesi demektir.”*¹¹

Ayrıca, o, Allah ve insan arasındaki ilişkiye dair konuştuğu yerlerde, sıklıkla Rabbimizi hâkim değil, hakîm; âdil, rahman ve rahîm gibi kişisel bir tanrı fikrini öne çıkarır. Mutlak kudret, mutlak iradeye dayanan, sonsuz derecede hâkim bir ilah tasavvuru yerine, bizzat kendi ifadesiyle, *“insana olan ikramının, lütfunun ve cömertliğinin bolluğundan ötürü itaat edilmesi ve saygı duyulması gereken bir tanrı”* fikrini yerleştirmeye çalışması, elbette, sahip olduğu Allah tasavvurunun yansımasıdır

Yine o “takva” kavramını tahlil ederken önce *“Allaha boyun eğerek azabından korkmak, cezalandırmayı doğuracak işlerden nefsi çekmek suretiyle korumak ve dinin emir ve yasaklarına uymak”* şeklindeki bilinen tanımı paylaşır, ama ardından kendi yorumunu şöyle sunar: Bu meselede *“korku’nun nesnesi Allah değildir, bilakis ‘sonucu kötü gerçekleşecek fiilin kendisidir, yani burada korkulması gereken Allah değil, kötü fiilin varacağı kötü neticedir”* der. Ona göre, kötü fiili işleyen zalimin cezalandırılması da yine “hikmet” gereği, cezalandırmanın kaldırılması ise sefeh/hikmetsizlik olacaktır. Ve bu Allah’ın hikmetiyle bağdaşmayacaktır. Ama buradaki takva yorumunun kötü fiilin ahiretteki sonuçlarından korkmayı içerdiği, Allah tasavvurunun ise, ilkesel olarak, sevgi-saygı temelinde düşünüldüğünü anlıyoruz. Yani, davranışlarda samimiyet ve eylemlerde nihâi olarak Rabbin

¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 97, 100, 124, 216.

hoşnutluğunu arama arzusu, onun sevgisini kaybetme kaygısı ile birlikte insanı kötü fiilin kötü neticesinden korkmaya yöneltmektedir. İşte Mâtürîdî'nin ahlak düşüncesindeki tanrı tasavvuru insanın ahlâkî yapısını böylece beslemekte ve desteklemektedir.

İslam ahlak düşüncesinde insanın ahlâkîliği konusunda genelde, salt kudret ve güç ile mücehhez, sonsuz kudretiyle âlemdeki her unsurun işleyiş ve kontrolünü elinde tutan ve bu âlem içindeki bir varlık olarak insanın da hem zihin içi hem de zihin dışı her eyleminin gerçek failinin kendisi olduğu bir tanrı tasavvuru karşımıza çıkar. Nitekim, Eş'ârî düşüncede insanın ıztırârî (zorunlu/istemsiz) fiili gibi, iktisâbî (seçimli/istemli) fiilinin de fâili doğrudan doğruya Allah'tır. Meydana gelen fiil ile o fiilin failinin birbiri üzerine herhangi bir etkileri yoktur. Fâil kendisinde yaratılan güç ve fiilin sadece mahallidir. İslam filozofu İbn Rüşd bu fikrin problemliliğini, zira iktisab ve müktesebin Allah tarafından yaratılmasıyla kişinin yaptığı işte hür değil zorunlu duruma düşeceğini belirterek meselenin doğuracağı felsefi/ahlâkî probleme işaret etmiştir.¹²

Mâtürîdî bu konuda her zaman yaptığı gibi Allah'ın hakîm ismine yapışır. Ona göre, hikmet'in esası hem söz hem de eylemde isabet etmektir.¹³ İnsana bilgi gücü verilmiş midir? Evet verilmiştir. Mademki hikmet *hem söz hem de fiilde* isabet etmek demektir. Öyleyse hikmet, insana *bilgi gücü* verilmişken *eylem gücünün* ondan alınması ya da bu varlığı “-miş gibi davranan” bir sözde varlığa dönüştürmesi hikmet gerçeği ile çatışacaktır. Yani bireye kendi bahşettiği bu ontolojik zeminin onun tarafından zedelenmesi uygun bir fiil olmayacaktır. Zira o hakîmdir ve böyle bir anlamsızlığı irtikâp etmesi mümkün değildir.

Ayrıca Mâtürîdî'ye göre, insanın yaratılışının saçma/abes olmaması insanın özündeki cevherin açığa çıkmasına bağlıdır. Bu dahi, kişinin kendi fiilinin fâili olmasını zorunlu kılar. Zaten insan yaptıklarında özgür olarak yaptığını bizzat kendi nefsinden bilmektedir.¹⁴ Şayet böyle olmasaydı, yani insani yapı böyle tesis edilmeseydi, ahirette, Rabbe içtenlikle bağlı olanın samimi olmayandan; iyilik yapanın isyan edenden; şükreden nankörlük edenden ayırt edilmesi mümkün olmayacaktı.¹⁵ Bu ise, Allah'ın “bilerek iş

¹² İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, trc. Kemal Işık, Mehmet Dağ, (İstanbul : Kırkambar Yayınları , 1998), 1: 156.

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 512^a, 534^b

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 239.

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 778^a

yapması" anlamındaki "hikmet"e ve "her hakkı sahibine teslim etmesi" anlamındaki "adâlet"ine uygun düşmeyecekti.¹⁶ Kaldı ki, Mâtürîdî'ye göre hikmet, aynı zamanda, kendisi ile insanların adalet ile dengede tutulduğu şeyin adıdır.¹⁷

Demek oluyor ki, Mâtürîdî'nin düşüncesinde insanın ahlâkîliğinin temelini oluşturan husus, insana verdiği hür irade bağıyla ve daha pek çok ihsan ve lütfunun bolluğuyla bizzat Allah'tır.¹⁸ Yarattığı bireyi bu nitelikle var eden O'dur. Sırf bu hususlar düşünüldüğünde bile, Mâtürîdî'ye göre, Allah sevilmesi ve saygıdan ötürü kendisine itaat ve boyun eğilmesi gereken bir varlıktır.

Ahlakî Bir Varlık Olarak İnsan Tasavvuru

Mâtürîdî açısından insanın ahlâkî bir varlık olmasının sebebi ise, sahip olduğu donanımdır. Ona göre, "Allah tarafından işitme, görme ve akletme gibi üstün yeteneklerle donatılan insanın bu vasıfları yardımıyla iyiyi kötüden ayırt etmesi ve uygun gördüğü bir fiili diğer bir başka fiile tercih edebilmesi, onun kendine ait özsel yapısına işaret ettiği gibi, onu bu niteliklerle donatan Yaratanına şükretmesini de zorunlu kılan bir durumdur."¹⁹

Demek oluyor ki, sahip olduğu imkân ve kabiliyetler insanın yapısında ahlâkî bir potansiyelin bulunduğu delili olup onların gerektirdiği şekilde davranma ahlâkî bir yükümlülüktür. İnsanî varoluşu anlamlandırma yönüyle Mâtürîdî'ye baktığımızda, insanın bu dünyada beklenen/umulan/amaçlanan bir âkîbet için var kılındığına dair pek çok vurgu ile karşılaşırız. Ona göre, "âlemde yaratılan her şeyde gözetilen "hikmet" ve yapılan her işin belli bir sonuç elde etmek için yapıldığının göz ile görülmesi ve akıl ile anlaşılması insanın hayatının ve yaptıklarının anlamsız ve amaçsız olmayacağını delildir."²⁰

Anlaşılan o ki, Mâtürîdî'ye göre insanın ahlâkî bir varlık olması, ontolojisinin ahlaktan ayrı düşünülmemesi işte sahip olduğu bu donanımdan kaynaklanmaktadır. Bireyin işitme, görme ve akletme gibi üstün yeteneklerle donatılması belli bir ahlakî durumu diğerinden ayırt etmesine ve uygun gördüğü bir fiili bir başka fiile tercih etmesine yardımcı olmaktadır.

¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 200, 178, 181.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 686^a

¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 635^b

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 435^b

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 298^a, 366^a, 372^a

O halde, niçin ahlaklı olmalıyım sorusunun birinci cevabı, insanın sahip olduğu bu donanımın varlığıdır. Bilindiği üzere, Mâtürîdî'nin bilgi felsefesinde bilginin kaynağı üç tanedir. Duyular, akıl ve haber, yani vahiy bilgisi. Mademki, Müslüman hikmet'in bir yönü olan bilginin sınırlarını ve kaynağını bu üç esas belirlemektedir. Aynı esaslar hikmetin diğer yönü olan eylemin de kaynağı olacaktır. Bunun böyle olması aynı zamanda bizzat *hikmet*'in gereğidir. Ancak ahlakta, yani eylem alanında, bilişsel alandan farklı olarak *-ahlak alanının görece esnekliğe sahip olması gerçekliğine dayanarak olsa gerek-* Mâtürîdî, bu üç kaynağa bir dördüncüsünü ilave eder ve bunu da insanın *tab'ı/mizacı/doğası* olarak adlandırır. Yani bazen öyle durumlarla karşılaşılabilir ki, orada ahlâkîliğin ilk göstergesi ne duyular ve akıl ne de vahiy bilgisi olacak, bilakis, oradaki fiilî durumun *iyi* veya *kötü* olduğunun belirleyicisi doğrudan insanın doğası/yapısı olacaktır.

Mâtürîdî'ye göre, insan şeylerin iyilik ve kötülüğü / faydalılığı ya da zararlı oluşuna ilişkin bir değer hükmü vereceği zaman öncelikle duyularının sağladığı verilerden hareket eder. Zira duyular genel bilgi elde etmede olduğu gibi ahlâkî bilginin temininde de ilk adımı oluşturur. İnsanı çevreleyen ve her biri bir maksada ve gayeye bağlı olarak yaratılan varlık delilleri öncelikle duylara 'bir şeyler' söyler. Bunlar üzerine yaptığı gözlemine dayalı olarak insan hem ahlâkî değeri hem de bu değere uygun davranışta bulunmaya götürecek ahlâkî bilgiyi elde edecektir. Birey, seçme ve eylem hürriyetine dayanarak kendisine bu ahlâkî bilgiyi sunma potansiyelindeki duyularını isterse olması gereken yönde kullanarak istenir sonuca ulaşabileceği gibi²¹, bu duyusal donanımını aksi yönde kullanarak sağlayacağı faydadan kendisini yoksun bırakma özgürlüğüne de sahiptir.

Mâtürîdî'ye göre, insan, duyuları vasıtasıyla kendisini ahlâkîliğe davet eden bilgilere ulaşır bu yönde bir zihni faaliyeti başlattığında "*hikmet*"e uygun davranacağı gibi ahlâkî yapısına da ters düşmemiş olacaktır. Aksi halde, bireyin sahip olduğu duyu gücü kendileriyle bilgiye ulaşma imkânından *-tercihin yönü sebebiyle-* yoksun bırakılacağından hikmetten uzaklaşılacak ve "*zulüm*" fiili işlenecek, sonuçta fiilin faili de "*zâlim*" niteliğini yüklenecektir.

Akla gelince, Mâtürîdî'ye göre, aklın önemine ilişkin bilinen tanımlamaları geçerek, aklın insanın ahlâkîliği ile alakasına değineceğim. Yukarıda belirttiğim gibi, akıl nimeti, kişiyi ahlâkî davranışa yöneltecek bilgiyi duyular vasıtasıyla elde etmekteydi. İlk basamağında duyuların bulunduğu

21 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 501^b; krş. 547^b, 781^b

bu epistemik süreçte sağlam ve sağlıklı işleyen bir akıl insanın kendisinin ve içinde yaşadığı âlemin bir gün gelip yok olup gideceği fikrini saçma ve anlamsız bulacaktır. Akla uygun hareket eden kişinin fiili hikmetin çerçevesi dışına çıkmayacağı için kendi aklının da bir parçası olduğu bu dünyanın hikmete aykırı olarak anlamsız ve saçma bir temel üzerine inşa edildiğini düşünmesi mümkün değildir. Görüldüğü üzere akıl, “hikmet” gerçeğine dayalı olarak elde edeceği bilgi vasıtasıyla sahibini ahlâkî açıdan yükümlü kılan bir önemli bir kaynak olmaktadır.

Mâtürîdî açısından bakıldığında, kişinin kendi dünyası ve içinde yaşadığı dış dünya hakkındaki aklî çıkarımlarına dayalı deliller sonucunda ulaştığı tanrı tasavvurunun ahlâkî fiile yön veren birincil unsur olduğunu, O’na ibadet etme ve şükretme bilincinin ise bu tasavvurdan hemen sonra geldiğini görüyoruz:

“Özleri bakımından birbirine zıt niteliklere sahip varlıkları yararlı bir sonuç elde etmek için bir araya getiren ve onları ihtiyaçların karşılanamayacağı belirsizlik durumundan kurtarıp “hikmet”in anlaşılacağı belirli konuma çıkaran Allah’tır. İşte bu, varlıkların düzenleyicisinin tek olduğunun, her şeyi bildiğinin ve işlerini hikmete dayalı yaptığının delilidir. Ayrıca O, akıl verdiği insana, ihtiyaç duyduğu şeyleri uygun usullerle elde etmenin yollarını da göstermiş ve bunu sürekli bir kanun hâline getirmiştir. Sürekliliği sağlanan bu kanunlar vasıtasıyla hem Onun takdîri gerçekleşmiş hem de insan hayatı düzene konularak insan türünün yok olması engellenmiştir. Bütün bunlar, elbette Allah’ın kendisi için olmayıp yücelik, büyüklük, cömertlik gibi ilahî sıfatların kendisi vasıtasıyla görüneceği insan içindir. Bu suretle insan için yaratılan şeyler birbirinden ayrılacak, her varlığın kendi hedefine yöneltmesi gerçekleşecek ve bunlarla fazileti elde eden her insana da ilahi lütuf ulaşacaktır.”²²

Mâtürîdî’ye göre, aklını kullanarak kendisi de içinde olmak üzere bütün varlık dünyası üzerine düşünen kişi, aslında bir araya gelmesi imkânsız olan yani özleri bakımından birbirine zıt yapıya sahip olan unsurların sadece kendisi için bir araya getirildiğini kavrayacaktır. Bu kavrayışının ardından insan hem ihtiyaçlarını giderebileceği akıl nimetine kavuşturulduğu için, hem de evrenin yapısına konulan sabit kanunlar ile varlığın bilgiye dayalı ve belli hikmetlerle ortaya çıkışının sağlandığını açıkça gördüğü için Allah’a iman etmesinin öncelikli bir ahlâkî ödevi olduğunu bilecektir.

²² Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 199^a; *Şerh-i Semerkandî*, 327^a-328^b.

Burada, insana ait ahlâkî yetkinliğin elde edilmesi adına hem insan hem de evrenin yapısına konulan belli kanunların ve hedeflenen bazı hususların gözetildiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Bu son ifade, Allah'ın fiilinin keyfililiğe yol açan yorumlardan uzak, belli kanun ve hikmetlere dayalı gerçekleştiğinin de bir göstergesidir. Âlemdeki gayelilikte iki yön görünüyor. Birincisi, insanın bu dünyadaki maddi varlığının devamının sağlanması, ikincisi ise, insanın ahlâkî yapısıyla da ilgili olan manevi varlığının korunmasıdır. Evrenin işleyişine Allah tarafından konulan düzenli ve sürekliliğe sahip fiziksel kanunlar vasıtasıyla birinci amaç gerçekleşerek her varlığın kendine özel hedefine varması sağlanmaktadır. İnsanın manevi varlığının korunmasını temin edecek olan diğer amaca gelince, Mâtürîdî burada, insanın diğer varlıklardan farklı olan özelliğine işaret etmektedir. Ona göre insan, Allah'ın büyüklük, yücelik, cömertlik gibi ilahî niteliklerinin kendisi vasıtasıyla ortaya çıktığı, görüldüğü ve bilindiği en önemli varlıktır. Bu yüzden insandan beklenen ahlâkî davranış, öncelikle yüce sıfatların kendisinde tecelli ettiği biricik varlık olduğunun bilincinde yaşamasıdır. Diğer taraftan bu yüce niteliklerin hedef gösterdiği faziletleri elde etmek için gayret sarf ederek ahlâkî yetkinliği kazanmasının bir ödevi olduğunu da düşünmesidir. İşte bu yüce hedefe ulaşabilen kişi, Mâtürîdî'nin deyişiyle, kendisine Allah'ın lütfunun erişeceği bir konuma ulaşacaktır. İnsanın dışındaki her varlığın gerçekleştireceği bir gayesi olduğu gibi, insanın da ulaşması beklenen önemli ahlâkî bir hedefi vardır. Bu hedefin Allah'ın yüce isim ve sıfatlarının kendisinde yansıdığı üstün bir varlık olduğunun bilincine vararak öncelikle O'na iman etme, ardından da bu iman gereği olarak ibadet ve şükür görevini yerine getirmeye yönelme olduğu anlaşılıyor. Bu bilinçle hareket eden kişi, bütün ahlâkî fiillerine bu hedefe ulaşma doğrultusunda yön vermeye çalışacak ve sözü edilen fazilete ulaşarak Allah'ın lütfunu kazanacaktır.

Mâtürîdî'nin insanın doğasını/tab'ını da ahlâkî yapısını bir kaynağı olarak düşündüğünü görüyoruz demiştik. Evet, o, ahlâkî değerlerin kaynağına vurgu yaptığı bazı cümlelerinde insanın doğasının/yapısının da yerine göre bir belirleyici olarak kabul edilmesi gereğine işaret eder. Sözlükte *tab'* "insanın yapısında, yaratılışında bulunan seciye" gibi anlamlara gelmektedir. Demek oluyor ki, iyinin hem akıl hem de insan doğasınca iyi; kötünün de hem akıl, hem de insan doğasınca kötü²³ olması insanın ahlâkîliğinin

²³Mâtürîdî, *Te'vilât*, 806^b, 513^a, 220^b, 201^b, 697^a, 540^a.

duyular, akıl ve haberle birlikte bazen insanî yapıya da dayandığını göstermektedir.²⁴

Ayrıca Mâtürîdî'ye göre, insan bizzat kendi doğasının davet ettiği üç tür iyilikle karşı karşıyadır: bunlardan ilk ikisi Yaratıcı ile kişinin kendisi arasında iken, diğer üçüncüsü kişinin kendisi ile sair insanlar arasında cereyan etmektedir. Yaratıcı ile kişinin kendisi arasındaki ilk "iyi"; Yüce Yaratıcının birliğinin delillerini tasdik ederek Ona iman etmek, diğeri ise, O'nun verdiği her türlü nimetlere karşı şükretmektir. Kişinin diğer insanlarla kendisi arasındaki "iyi"ye gelince, o da hoşuna giden ve beğendiği bir iyiyi başkası içinde istemek; eziyet duyduğu bir kötünden uzaklaşmayı arzu ettiği gibi başkasının da ondan uzak olması için çabalamaktır.²⁵

Görülüyor ki, bir insan yapısal olarak bile birtakım eylemlerin kaynağını kendinden hareketle bulabilecektir. Kaynağını kendi doğasında bulduğu birinci eylemin iman ve o inancın nesnesi olan Varlığa karşı şükür fiili olduğu, ardından gelenin ise, kişinin kendisinin yapısal olarak talep ettiği ya da çekindiği hususlarda duygudaşlık türünden eylemlerin sair insanlarla kendisi arasında tesisi olduğu anlaşılmaktadır. Mâtürîdî, insanın ahlâkîliği elde etme yolunda tefekkür, teemmül ve nazar etme gibi zihnî fonksiyonların devrede olduğu düşünme eylemine çok özel önem verir ve sıklıkla bu donanımın kullanılmasına dikkat çeker. Duyularla başlayıp, akıl ve insan doğasınca pekiştirilen ahlâkî bağlamdaki bu düşünme ameliyesi iyiden iyiyeye ve derinlemesine yapılan bir düşünmedir. Açıkçası burada kastedilen insanı ahlâkîliğe ulaştıran bir düşünme türüdür.

Son olarak, Mâtürîdî'nin nazarında insanın ahlâkîliğinin nihâi dayanağını, insan varlığına Tanrı tarafından ulaştırılan haber bilgisi, yani vahiy oluşturmaktadır. Haberin buradaki katkısı ise, duyular tarafından müşahade edilen, akıl vasıtasıyla keyfiyeti kavranan ahlâkî değerlerin desteklenmesi ve pekiştirilmesi yönündedir. Ayrıca ona göre haber bilgisi, ahlâkî anlamda vazgeçilmezdir. Zira duyularda ortaya çıkması muhtemel problemlerin varlığı ve aklın sınırlılığı ya da bazen aklın bir konuda verdiği hükümlerde nefis ve hevânın karışması veya karıştırması gibi problemler çıktığında bir yol gösterici ve destekleyici ve uyarıcının varlığı zorunludur.

²⁴ Örneğin Mâtürîdî, homoseksüellik (*livata*) hakkında hiçbir yasaklayıcı dini hüküm gelmeseydi bile, bu çirkin fiili insanın akli reddedecek ve ona "kötü" hükmünü verecektir. Ayrıca, bizzat tab' da (*yani saflığını kaybetmemiş bir yapı olarak insan doğası*) onu öylece kabul edecek ve bu fiile "kötü" hükmünü verecektir (Mâtürîdî, *Te'vilât*, 674^a; Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-sünne*, nşr, Fâtıma Yusuf el-Haymî, (Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2004), c.II, s. 252.)

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 220^b ; *Şerh-i Semerkandî*, 357^b

Ayrıca Mâtürîdî'ye göre, insanların bazen sadece kendi akıllarının gösterdiğinin gerçeğe ve doğruya yakın olduğunu iddia ederek birbirleriyle tartıştıkları ve anlaşmazlığa düştüklerinde fikri tercih edilen bir Nebî'nin aklının Allah katından kendilerine bir elçi olduğunu bilmeleri sorunları giderme adına oldukça önemli bir katkıdır.²⁶

Mâtürîdî'ye göre, insan iyi ile kötü; güzel ile çirkini ve lehine olanla aleyhine olanın arasını ayırt etme konusunda yetenekli olmakla birlikte tercih edilecek fiillerin sonuçta varacağı nokta ile bu yolda ilerleyen insanı nasıl bir akıbetin beklediği konusunda gerekli uyarılara muhatap kılınmıştır.²⁷ Habere kulak vermek cennet ve cehennem hakkında bildirilen hususlarla alakalı olarak akli kullanmayı gerektirir. Bu açıdan o, aklını kullanmayan kişiyi işin hakikatini anlamaya yardımcı olacak yeteneklerini israf eden, onları boşu boşuna ve amacı dışında kullanan bir sefihten farksız görür. Hâlbuki haber ile bildirilen ve aklın da kabul ettiği bir gün gelip gerçekleşecek olan sonuçların insanı doğrudan ilgilendirdiği açıktır. Gerçek böyle olsa da Mâtürîdî, bu hususları inceden inceye düşünerek eylemlerin sonucu hakkında tefekkür etmenin sadece akıbeti zafer olacakların yapacağı bir iş olduğunu belirtmekten de kendini alamaz.²⁸

Anlaşılan o ki, insan ancak böyle bir ilahî yönlendirme ve destekleme vasıtasıyla ahlâkî ideale ulaşacak ve her şeyin yerli yerine konulması anlamına gelen hikmete uygun²⁹ davranışlarda bulunulabilecektir. Bazı kişilerin yaptığı gibi, duyular ve aklın varlık sebepleri üzerinde düşünmeme yüzünden, bu bilgi vasıtalarıyla elde edilecek bilginin hedefe götürmesinin güçleştiği zamanlarda, akla kılavuzluk ederek onu doğru yola sevk edecek ve muhtemel ahlâkî problemleri gidermeye yardımcı olacak bir desteğin varlığı öne çıkmaktadır. İşte bu ve buna benzer gerekçelerin varlığı haberin ahlâkî değer duygusunun oluşumundaki önemini göstermektedir. Ayrıca Mâtürîdî açısından, ahlakın amacının dünya ve ahiret mutluluğu olduğu düşünüldüğünde, haber, insanları iyi davranışlar sergilemeye davet etmesi yönüyle bir müjdecî ve öbür dünyada kişinin kötü sonuçla karşı karşıya kalmasından koruyan açık bir uyarıcı olmaktadır.³⁰ Bu şekilde, akli destekleyen haberin insanın ahlâkî yönüne etkisi her şeyden önce, bu kaynağın kendisinden geldiği, yaptığı her işi hikmete bağlı olan ve insanla

²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 181.

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 584^a.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 697^b.

²⁹ Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 110; krş. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 359^b, 686^a, 714^a, 792^a.

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 600^a.

ilişkisinde keyfilîğe değil, yetkinleşmeye önem veren Allah'ın buyruğundaki ahlâkî niteliği görmekle yakından alakalıdır. Çünkü Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın emr ve nehy; korkutma (*va'd*) ve müjdesini (*va'd*) kabul etmeyen kimse de eşyanın yaratılan şeyler olduğunun farkındadır. Ancak o, bunların yaratılmasında bir amacın bulunmadığını ve bir gün yok olup gideceğini zannetmektedir. Bu kişiye göre, varlığın taşıdığı başkaca bir anlam aramak gereksiz bir iştir. Hâlbuki Allah, yüce kudretini ve birliğini gösteren, âleme koyduğu delillerin varlığıyla hakîm olduğunu, bilerek ve amaçlı iş yaptığını ortaya koymaktadır. Kaldı ki, fiilleri neticede bir gayeye dayanmayan nasıl hakîm olabilir?³¹

Mâtürîdî'de haberin akıbet/ahiret ile ilgili uyarılarının da yine "hikmet" kavramı üzerinden açıldığı görülüyor. Haber bilgisi âlemdeki her şeyde varlığı görülen hikmete dayalı olarak zihni fiile hazırlamaktadır. Mâtürîdî'ye göre, dünyanın sırf dünya adına düzenlenmiş olması hikmete aykırıdır. Çünkü fiil ona bağlı bir sonuç içindir. Böyle olmadığında yapılacak her şey abesle iştigaldir. Bu yüzden fiile ilişkin bir sonucun bulunması zorunludur.³² Fiile ilişkin sonuç hikmetin gereği³³, Allah ise, hakîm olup yerli yerince hareket ettiğine³⁴ ve her işini hikmet üzere yaptığının³⁵ göre, âlemde görünen her fiilin de kendine ait bir akıbetinin onun içine konulduğu unutulmamalıdır.³⁶ Her şeyi yerli yerine koyan Allah bu dünyayı belli bir amaca göre yarattığı gibi, bütün bu gayelerin kendisi için gerçekleştiği insanın ahlâkî fiillerinin de bağlandığı bir amaç ve akıbet vardır ve insan bu konuda haber bilgisi uyarılmıştır.³⁷

Sonuç

Hikmet kavramı Mâtürîdî'nin düşünceleri içerisinde su gibi her yere nüfuz eden bir kavram olarak dikkat çektiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kavram, *-Te'vilât'ta geçtiği çoğu yerde-* içerdiği ahlâkî anlama uygun olarak bir yönüyle, Yüce Yaratanın fiillerinin bilgiye ve kurala dayalı olarak gerçekleştiğine, diğer yönüyle ise, kendisine verilen donanımlarla seçkin

³¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 177.

³² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 166^a; *Şerh-i Semerkandî*, vr. 276^a.

³³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 408^b.

³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 166^a, 178^a, 351^b, 358^a, 673^a; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 154, 156, 177, 201, 221, 217; *Şerh-i Semerkandî*, 276^a, 293^b, 92^a, 685^a.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 527^b, 797^a, 714^a, 721^a; krş Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 97, 125, 216.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 514^b.

³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 673^a; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 222.

olarak yaratılan insanın da entelektüel ve ahlâkî yapısını yine aynı zemin üzerinde inşa ederek imtihandan/denenmeden başarıyla geçip sonsuz mutluluğa erişmesi bağlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Âlemdeki her bir fiilinde hikmete, yani her şeyin yerli yerinde yaratıldığı bir ilahi icraata malik olan Allah insan varlığı üzerinde de bu hikmete dayalı ahlâkî/eylemsel yapının ortaya çıkmasını murat etmiş görünmektedir. Âlemde var kılınan hikmetin hakikatının korunması da insana tevdi edilen bir emanet olmaktadır. İnsanın sahip olduğu entelektüel donanım vasıtasıyla aleme içkin olan hem bu ilahi hakikatin keşfi hem de bu gerçekliğe uyan ve yaraşan davranışlarda bulunması kendisinden beklenen ahlâkî bir hedef olarak ortaya çıkmaktadır. Mâtürîdî'nin ahlak düşüncesi açısından bakıldığında, insanın ahlâkîliğini/entelektüel potansiyelini ise bizzat sahip olduğu duyular, akıl ve doğası gibi şahsî donanımları oluşturmaktadır. Bu donanımın yerli yerinde kullanımı ile her şeyde hikmete uygun bir faaliyet gözlenirken, hikmete ters, yani sefehe yakışan fiiller müşahede edilmeyecektir. İşte bu hakikatin kâşifi olan insan akli kendi fiilleri açısından hikmete yaraşan fiillerin varlığının hem teorik açıdan tespit ve tayin edicisi olacak, hem de pratik açıdan onları gerçekleştirmesinin kendisinden beklenen bir tavır olduğunu bilecektir. Ayrıca, ahlâkî yetkinleşmesinin sağlanması adına haber bilgisi de onu bu kutlu yolda yönlendiren, iyi olana yönelik düzelten (*musahhih*) ve güzel eylemleri gerçekleştirmesi konusunda yüreklendiren bir etki icra edecektir. Bu yönüyle haber bilgisi, hem âlemde hikmetin en güzel şekilde gerçekleşmesinin bir vesilesi, hem de insanın bu hikmet gerçeğine uygun bir hayat yaşamasına katkı sağlayan ahlâkî bir unsur olarak yetkinliğin aracı olacaktır.

Kaynakça

- Demirezen, İsmail. "Küreselleşen Dünyada Ahlak Tasavvuru". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (Haziran 2016). 38-41.
- Ebu Bekr M. b. Ahmed es- Semerkandî. *Şerh-i Semerkandî*. TSMK, Medine Bölümü, Yazma No: 179.
- İbn Rüşd. *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*. trc. Kemal Işık, Mehmet Dağ. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları 2003
- Mâtürîdî. *Te'vilatü'l-Kur'an*. TSMK Medine Böl. Yazma no: 180

- Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, nşr, Fâtıma Yusuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004
- Özcan, Hanifi. “Mâtürîdî’ye Göre Hikmet Terimi”, *İslami Araştırmalar*, 2 (Ocak 1988), 42-46.
- Ragıp el-İsfahânî. *Müfredât*. Beyrut: 1992.
- Taylan, Necip. *Tanrı Sorunu*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998.
- Turhan, Kasım. *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan ve Filleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.